

GLATZ FERENC

Európa százéves háborúja

Vitaindító megfontolások

Abstract

As to my personal project plan for the coming six years on the issue of present concern, I shall in the following present my hypothesis—a hypothesis which is about to take shape, while I am looking up for a moment from behind the heaps of books taken from my bookshelf. The reason why I shall submit my hypothesis at this stage is that I hope that you might prompt me—by expressing your appreciation or doubts to what you read—to advancing new perspectives and new ideas.

First Thesis: I will speak about Europe's hundred-year war. Why? Because the „causes” of the war in 1914—the process of the creation of the European nation-states and the battle over spheres of influence in territories outside of Europe—have been with us continuously ever since 1918. As to the perpetrators of the battles fought over spheres of influence, I shall also include Japan and the USA. And these causes have instigated among the very same powers ever newer flare-ups—perhaps only ceasing to do so today. (This is why I refer to Europe's hundred-year war and why I call it Europe's Great War.) The first phase of the war lasted from 1914 to 1919 and was waged explicitly for reasons of establishing control over territory and spheres of influence. Its closing act being the Versailles „peace system” of 1919–1920, which broke up Europe's three supranational empires into nation-states: Austria-Hungary, Russia and the Ottoman Empire. And it institutionalised what was needed for the Atlantic World to gain world power. (I consider this peace system on the grounds of its short-lived existence a ceasefire.) The second phase of the Great War spanned the years 1939–1945. Its initial goal was to correct the Versailles system of nation-states and the state borders (1938) and later (1939) to erode the supremacy of the Atlantic World, as well as to implement what the national socialists envisioned as the „New Europe” programme. In the end (1945), the European system of states was largely restored to the situation of 1920. (Already from the very beginning of this period, the war escalated into a world war and, beyond being waged for the acquisition of territory, it took an ideological turn, as well—providing, thus, ground for the clash between liberal, national socialist and communist ideologies.) The third phase took place between 1947 and 1989. (I use the common term Cold War for this period which was ideological in nature from the outset—a clash between liberal capitalism and communism—, and which was in fact extended to the global stage.) The fourth phase lasted from 1990 to 2013. (This again was a period of both, armed conflict and territorial reorganisation, witnessing from 1991 onwards further erosion to the order of the 1919–1920 peace treaties. This process was completed in Europe with the end of

Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.

(Főszerk.: Majoros István. Szerk.: Antal Gábor, Hevő Péter, M. Madarász Anita.) Bp., ELTE BTK, 2015. 17–42. p.

the development of the nationstate system, the creation of the European Union (1992) and its later expansion into north-eastern Europe and the Carpathian Basin (2004) and into the Western Balkans (2007 and 2013)—i. e. into the former western territories of the Austro-Hungarian, Ottoman and Russian Empires. In the Middle East, however, the war continues to this day.)

Second thesis: In the wake of Europe's Great War, we see the formation of a new „world order”, i. e. the establishment of a regulated „world governance”. (Its structural development goes back to the first phase of the war, while it has been continuously expanded ever since. In my view, it has remained the inarticulate project top No. 1 in world politics up until today. Europe's Great War and the establishment of the „new world order” cohere to the same process of developing a territorial organisational system, envisioning its „final destination” in the establishment of a world state.

Third thesis: There are four key European (global) factors rooted in the period between 1850 and 2013 which contribute to a better understanding and assessment of Europe's Great War. These four factors of the age are the following: (1) the nearly 200-year-long history of the development of the European nation-states (this is my topic of concern at present, in 2013 and 2014); (2) the unfolding of the Industrial (Scientific) Revolution in Europe and its later global expansion (this is the topic I would like to elaborate upon in 2015); (3) the emancipation of the eastern and southern continents (i. e. the world beyond the settlement area of the white people) and the unfolding of a global symbiosis of human culture (this is the topic intended for further investigation in 2016); and (4) the change in the Earth (Gaia) as a habitat in the past 170 years: the conceptual change based on the perceptions on the Earth's position in space, the measurable level of climate change and the fear of facing the depletion of the Earth's natural resources (energy sources, land, water and air). (I might just as well have listed this last factor first, since this was the starting point of my research—which I presented back in April 2005 in my inaugural address at the Hungarian Academy of Sciences.)

Keywords: Europe's hundred-year war, European nation-states, New Europe, Cold War, European Union, world order, world governance, Industrial (Scientific) Revolution.

I.

Évforduló: a múltról beszélni, a jövőre gondolni

Egyetemes történet, tematikai és műfaji megújulás

Lehetőség és kihívás a történettudomány számára a Nagy Háború kitörésének századik évfordulója.

A lehetőségéről. A történettudomány az elmúlt évszázadban nemzetállami műhelyekre tagolódott és alárendelte szakmai célrendszerét is a nemzetállami politika és a nemzeti érzelmek építésének. Eddig – a nemzetépítés korában –

érezte a szakma ennek előnyeit, de most – táguló világunkban – érzi hátrányait. Ezen egyoldalú nemzetközpontú történetírásnak vége! Azután a céhes szakmának mondjuk csak: reméljük, hogy a *háborús évforduló* és az utóbbi száz év újravizsgálása a történettudományak is közvetíthet megújulási felhívást: kimozdulni szűkebb otthonunkból, a nemzetállami kultúra határai és intézményei mögül, érvényesíteni az *egyetemes történeti látószöveget és értékrendeket*, szembesíteni a nemzetállami szakmai műhelyek módszertani eljárásait. Köszönhetjük ezt a politika és az új érintkezéskultúra, az internet ösztökélésének. Mert reméljük, legalábbis Európában: nem érjük be az évfordulós megemlékezéseken a saját nemzeti közösségünk elszenvedte sérelmek, bánatok újraélésével. Reméljük: párosulnak a vigasztalások a volt ellenségek indulatainak – és szenvedéseinek – átérésével is. Az általános emberi értékrendek elfogadásával is.

A kihívásról. Felkészültünk-e arra, mi, „*hivatásból történészek*”, hogy a közönség kíváncsiságát kielégítsük? Előadásaink témalistájára felvesszük-e azokat a témákat, amelyek őket érdeklik? Amelyeket mi, konferenciapódiumainkon hajlunk megkerülni? Mondván: tiszteljük egymás nemzetiségi és vallási érzékenységét. Ahogy az kollégák között „*illik*”. És képesek vagyunk-e birtokba venni az új közlési fórumokat, amelyeket ők látogatnak? A rádiót, televíziót, no és az internetet? Használni a történelmi emléktanyagból a tárgyi, képi, hangzó emlékeket, akár forrásként a múltidézés közben, akár eszközként az ábrázolás során? (Mozgóképműsorokat, hangjátékokat írva, rendezve?) Könyvolvasás mellett tévészó, rádióhallgató, youtube-ot néző-hallgatók elvárásai...

Az évforduló szervezői a mindennapi emlékezetkultúrát szándékoznak mozgósítani. Jó szándék, mondjuk történészként, polgárként. Régi-új tematika: a köznapiság. És a köznapi emberek emlékezetanyaga, no és érdeklődése nem korlátozódik a nemzeti vagy világtörténelmi pártpolitika kulisszatitkaira. (Amire az utóbbi száz esztendő újkorkutatása oly szívesen összpontosítja figyelmét, szolgálva is a mindennapjainkat átjáró, szétrágó pártpolitikát.) A „*köznapi-ság*” emberibb, mint a tudomány: a múltról gondolkozva felidézi a magával, családjával, szűkebb pátriájával, sőt természeti környezetével is megtörtént hétköznapi történelmet. Látjuk ennek nyomát: ha másutt nem, az interneten, fényképalbumok, naplók, sőt hanganyagok jelennek meg honlapokon, vagy épp facebook-oldalokon.

Nézzük *szakmánk világtörténetét*: legutóbb a „*második világháború*” után jelent meg ekkora elvárás „*hivatalból történészek*” irányában: adjunk választ, mi is történt az egymást követő világégésekben, 1914–1945 között? Mi vezetett az intézményesített egymást gyilkolásokhoz, a tömegvérengzésekhez? Tanulmányozzuk ma szakmánk világtörténelmét. Miből születtek akkor, 1945 után a múltat-kutatás szempontjai? Válaszunk: már *akkor is a jelen* és az akkor nyíló jövő útkeresései. Most is. Az atombomba (1945) hozta új sokk: ha így bánunk, ahogy bántunk egymással, emberekkel, vajon képesek vagyunk-e visszatartani önmagunkat attól, hogy holnap a Föld egészét pusztítsuk el? Hiszen immáron erre is van

(volt) eszközünk. (No és természetesen múltértékelésünkbe belejátszottak, most már látjuk, akkor is a halandó ember szempontjai: igazolni a győztesek „általános emberi igazságait” és a „vesztesek eredendő bűnös” voltát. Találva tegnap is, ma is vagy bűnöst, vagy bűnbakot.)

Ma, 2014-ben is így állunk? Felesleges tagadni, igen. Legalábbis sokan, én is. *A jelen és a jövő kiútjait keresve* vesszük számba szakmai eszköztárunkat mint történészek, és firtatjuk érzelmi érettségünket mint 21. századi polgárok: vajon mennyire vagyunk felkészülve az új világjelenségek megértésére, kézben tartására? Mire is figyelünk mi? Figyelünk éghajlatváltozásra, a felrémlő édesvízhiányra, kielégíthetetlen energiaigényeinkre? (A földi élet természeti adottságai folytonos változásának felismerése: a földtudomány korszakos eredménye.) Figyelünk és beszélünk is a szükséges életstratégia-módosításról. Figyelünk a lehetőségre, amelyet a planétát immár átfogó informatikai eszköztár értelmes hasznosítása kínál, kezdünk beszélni a globális termelés-szervezés munkaerő- és képzettségi igényeiről, és az ezzel együtt járó társadalmi változásokról. Beszélünk már tömegmigrációról, sőt a már látható új technokrata osztályról, a globális középosztály kiemelkedéséről, amely már teljesen más célokat és hozzá új erkölcsöket alakít ki. És szembe-síti ezeket az eddig ismert több ezer éves emberi kultúrák szokásrendjével. (Átértékelve „hazafiság”, „nemzeti-vallási önazonosság”, „anyagi-szellemi jólét” alapfogalmait. Amelyek egyébként oly sok gyilkoláshoz, indulatokhoz is vezettek. Már az új, immáron valóban internacionális osztály tízmillió létszámáról beszélünk. (P. Kennedy 1997/Glatz 2005/ Bader et al./Wirsching 2012.) Nos, ilyen években és most, 2014-ben nagyon is korszerű gondolatnak tetszik: *teremtsünk új, konfliktusfeloldásra berendezkedett emberi magatartásformákat.* (Az én értelmezésemben legalábbis erről van szó.) Talán így elkerülhetjük a „kultúrák” immáron napi találkozásainál a „clash”-t, az összeütközést (Huntington, 1998) és megteremtjük a „cooperation”-t, az együttműködést. *Megteremteni végre a háborúzást tényleg elutasító emberi társadalmat, az „új embert”.* Kezdeni ezt most, a Nagy Háború évfordulóján. És kezdeni az újat teremtést mindenekelőtt a velünk élő háborús hagyományaink felülvizsgálatával.

Európai programsorozat (2014–2020)

A világ kíváncsi egyrészt a történettudomány szavára, másrészt kíváncsi Európára. Ahonnan kiindult a 20. század nagy népirtássorozata. És jó, hogy a béketeremtés ma szintén európai programként indult 2012 novemberében.¹

1 2012. november 6-án a belga kormány Brüsszelben adta ki a Draft Declaration on the Commemoration of the First World War című dokumentumát, amelyben alapelveket terjesztett elő az első világháború kitörése 100. évfordulójának megemlékezésére vállalkozó államok, kormányok részére. (Erről külügyminisztériumi feljegyzés 2012. november 26.) Az egyelőre nem követendő belső és államok közötti viták után a legjelentősebb nemzetközi akciónak tűnik – jelenlegi ismereteink szerint – a 2013. október 18-án Párizsba összehívott 30, az első világháborúban érintett

Eredménye máris könyvtárnyi nyomtatott monográfia. (Kedvenc bécsi könyvkereskedésében, a Frick könyvesboltjaiban külön „háborús könyvsarokot” rendeztek be.) Közép-Kelet-Európa pompás múzeumhálózatában háborús kiállítások tömege. (Internetes website-ok követhetetlen sokasága: jó jel a tömegek jelenléte a 6 évre tervezett megemlékezés-sorozatban.) És jó, hogy a magyar állam az első hetekben csatlakozott a nemzetközi politikai mozgalomhoz, jelentős pénzüsszegeket ajánlva a civil társadalom mozgósítására, a remélt szándékkal: családokban, egyéneken élő fájdalmas emlékek közös érzelmi-értelmi feldolgozása, a megbékélés elősegítése.² Jó, mert komolyan gondoljuk: *a megbékélés hiánya gátolja az együttműködés hajlamát bennünk.*³ És jó, hogy a hazai szakma is átérzi a kihívás komolyságát: a történettudománynak lehetőséget ad, hogy megtaláljuk újra szakmánk „közhazsnát”. Átértett lehetőség. *Lehetőségeinkről, kényszereinkről* beszélünk.

Az európai konferenciasorozat ugyanis Magyarországon kezdődött 2013. november 11-én, a Terror Háza Múzeum rendezésében az *Európa Nagy Háborúja*

állam kormányait képviselők találkozója, ahol a francia veteránügyi miniszter „közös üzenetet” terjesztett elő a „partnerországok fiatalabb generációi felé”. Az akció kezdő dátuma, a tervek szerint 2014ben a háború kitörésének évfordulója lesz. – A 6 évre tervezett megemlékezés-sorozat legutóbbi eseménye: az Európai Parlament 2014. április 16-i ülésén a két pártcsalád vezetői a megemlékezések fontosságáról beszéltek a megbékélés szellemében. (MTI 2014. április 15.) A belga felhívást már 2011 óta szövegben forgó, de határozatig nem jutó tervezés előzte meg az EU Bizottságában. Az interneten is nehezen követhető folyamatot jelezték az unió tagállamaiban kormány-, illetve civil támogatásokkal létrejött mozgalmak, website-ok elindítása, visszaemlékezés-gyűjtés a lakosság, s külön a fiatalság és a diákok körében. Sőt, több alkalommal „megbékélési” mozgalmak indultak, elsőként Magyarországon a magyar és szerb akadémiai megbékélés bizottság (2010. október), amely csatlakozva a magyar kormány szerbiai külpolitikai akcióihoz, államok közötti kölcsönös megkövetési akcióhoz, az államelnökök kétnapos találkozójához, és a megbékélési politika hivatalos elfogadásához vezetett (2013. június 25.). 2013 nyaratól egyes európai – közöttük uniós – államok kezdtek az első és második világháború kapcsán keletkezett nyitott kérdésekben tárgyalásokat. (Legnagyobb visszhangot az orosz-japán találkozó váltotta ki, amelynek indító helyszíne a G20-ak 2013. szeptember 5–6-i szentpétervári csúcstalálkozója volt.) A közép-kelet-európai térségben 2013 őszén lengyel–ukrán civil szervezetek vezette akció zajlott le.

- 2 A magyar kormány már a brüsszeli Felhívás kiadása előtt, 2012. október 29-én kormányhatározatot fogadott el (1472/2012.), amely hazai Emlékbizottságot küldött ki a miniszterelnök-helyettes vezetésével a világháborús megemlékezések ösztönzése és koordinálása érdekében, amelynek tagjai a közigazgatási és igazságügyi, a humán erőforrás, a külügy- és a honvédelmi minisztérium képviselői. (Az előkészítő Programbizottságot majd a 2013. áprilisi kormányhatározat küldi ki, amely természetesen a napjainkat jellemző nemzeti békétlenség szellemében a napi sajtó politikai vitáinak keresztüztübe került.) Az érintett tárcák közül figyelemre méltó történettudományos szempontból is a Külügyminisztérium állásfoglalása (2012. november 26.), mivel az történeti politikai, nemzetstratégiai megfontolásokat (Magyarország viszonya a volt győztes, illetve a magyar állam összeomlása révén létrejött államokhoz ma, a megemlékezések jellegéről, az ún. kölcsönös szenvedéstörténetek elfogadtatásáról stb.) tartalmaz. Ugyancsak történetiszemléleti megfontolásokra készíthetnek a témában az interneten terjedő véleménynyilvánítások.
- 3 Az európai háborús felek közötti „megbékélés”-gondolat 1945 utáni történelmét áttekinti: GLATZ Ferenc: *Megbékélés, de hogyan?* (História, 2011/1.), ugyanez angolul: *Reconciliation – But How?* IN: *Hungarian and Serbs. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation.* Budapest, 2013. 325–338. Ugyanitt a Magyarországon 2007-ben kezdett „Megbékélés a Kárpát-medencében” konferenciasorozat történetéről.

és az új világrend kialakulása c. konferenciával.⁴ Most, a kezdés után fél esztendővel csak gratulálni lehet egyetemi kollégáimnak, akik kihasználják karunk néha talán anarchisztikusnak tűnő tematikai-tanszéki gazdagságát és *mozgósították erőinket* a háborúhoz, a háborúhoz kapcsolódó témakörök kidolgozására.

Új látószögek: antropológia, pszichológia, döntéselmélet

Nem vagyok egyedül nyilván, aki – e konferenciától is ösztönözve – elkészíti a maga kis „*hat éves tervét*”. Az én kutatói-írói és tanári tervem is telve háborús esettanulmány-témákkal: technika, politika, a szokásrend, tömeglelki jelenségek az emberi történelemben, pusztítás és újjraépítés az épített és természeti környezetben.

Mondjuk is magunk között tanároknak, de diákjainknak is: az emberi természet különleges vonásait tanulmányozhatjuk a háborús időszakokban. A háborús állapotok felfokozott közösségi erőkoncentrációt, s persze hisztériát keltenek, egyedi helyzeteket átélők-cselekvők kezdenek az addigotól teljesen elütő módon viselkedni otthon és közösségben; hirtelen átrendezik az addig követett értékek fontossági sorrendjét. Talán mert naponta kell életről-halálról, maguk és közösségeik sorsát meghatározó döntésekről gondolkodni. Lehetőség: megannyi szakmai újítás, új történettudományos megközelítés újragondolására. És *kényszer* – ma úgy mondják: kihívás – új módszereket követő megközelítésekre. (Többen, a „*békés, építő*”, kultúrát teremtő embert tanulmányozó kollégák, feltehetően életünkben először foglalkozunk behatóan háborútörténelemmel.) Netán letérni néha az *ab urbe condita* alapelvét követő *deskriptív* történetírás – ahogy nevezni szeretem: a „*mesélő narratívák*” – meg-megújuló útjáról és a rég óhajtott *analitikus* történettudományos megközelítésekkel lépni a szakközönség, no és a nagyközönség elé. (Ahol bátran alkalmazzuk a különböző társtudományok gondolkodási technikáit is.) Egyáltalán nem biztos a siker! Már a 2013. novemberi konferencián sem mutatkozott például követhetőnek javaslatunk: egyszer már gondolkodni kell arról, vajon lehet-e modern *matematikai módszerrel* megvizsgálni, hogy a döntéshozók valamennyi lehetséges következményt számba vettek-e? Így egy háborúba lépés esetében, mondjuk, a Monarchia hadüzenetének meghozása előtt. S tovább követve fantáziánkat: szabad vajon a *játékelmélet* és a

4 Európa Nagy háborúja és az új világrend születése c. nemzetközi konferencia. (Az Első világháborús Centenárium Emlékbizottság a Terror Háza Múzeum és a XX. század Intézet rendezvénye. 2013. november 11–12. Megnyitó beszéd: NAVRACSICS Tibor miniszterelnök-helyettes Köszöntő SCHMIDT Mária, az Emlékbizottság tagja, igazgató. Bevezető előadások: GLATZ Ferenc (Európa Nagy Háborúja és az új világrend születése) és Norman STONE (Borzalmas vég és végtelen borzalom). A konferencia előadói között hazai kutatók (többek között: Balogh András, Gerő András, M. Kiss Sándor), 15 külföldi professzor Németországból, Ausztriából, USA-ból, Angliából, Oroszországból, Olaszországból, Lengyelországból, Spanyolországból, Bulgáriából, Szlovéniából, Horvátországból, Ukrajnából, Csehországból. A konferencia előadásai 2014 áprilisában megjelentek a könyvnapra („Európai testvérháború, 1914–1918”. Bp., 2014).

valószínűség-számítás eljárásait visszamenőleg alkalmazni egy-egy döntés elbírálásánál? (Tehát a történés után kidolgozott vizsgálati technikákat alkalmazni „utólag”.) Ahogy ezt teszi minden komoly, a diagnosztikával – például az orvosi diagnosztikával – foglalkozó természettudományos megismerés? És fel kell tenni a kérdést: elkerülhető lett volna a világháború kirobbanása épp itt, a Monarchia hadszínterén? Ahogy fél évszázada mondjuk: fel kell hagyni, hogy a bekövetkezett múlt legyen egyedül a korábbi döntések értékelője; a „mi lett volna, ha” kérdését igenis fel lehet a tudományos gondolkodásban is tenni... És így tovább...

A történész szakmai feladata: mindent meg kell magyaráznia. (Glatz 2013) De: a „magyarázat” és az „értékelés” nem keverhető össze. És a „magyarázat” nem ment fel a „felelősség” alól, a következmények nyílt kimondásától. Például kimondani: a történeti Magyarország összeomlásának oka, hogy a közös monarchia háborút indított, s hogy képtelen volt időben abból kilépni... Azután... *Genetika, agykutatás*. Képesek vagyunk beszélni arról: vajon a háborús megoldások és azok ismert kegyetlen formái valóban a „harmadik csimpánz”, azaz az ember, genetikai alapjaira, az annyit vitatott velünk született agresszivitásra vezethetők-e vissza? (4 millió évvel ezelőtt kezdődő történet ez.) (Konrad Lorenz 1983, 2000) Vagy pedig e háborús megoldások csupán a nevelés eredményei? Ahogy feltesszük a kérdést, olvasva a *pszichológia* klasszikusait, vagy figyelve az ember genetikai térképét kidolgozó Human Genom Programot (1990–2004) és a legújabb genetikai összefoglalókat. (Kampis 2002, Mappae Mundi 2003, Venetianer 2012) Vagy olvasva az utóbbi évtized két sikerkönyvét, Jared Diamond és Niall Ferguson monográfiáját. (Jared Diamond 2002 / Niall Ferguson 2008) Feltesszük most, az évfordulón is a kérdést: ha a *modern ember sem nevelhető*, akkor mi értelme van egyáltalán a mi történészi igyekezetünknek? A háborús és általában a kieroszakolt megoldások valójában még soha nem oldottak fel semmiféle társadalmi-gazdasági vagy szellemi válsághelyzetet sem⁵ – mondjuk mi. De: vajon van fogantatója a jövőtervezésben konferenciáinknak, tankönyveinknek? (Csányi 1988, Ádám György 2002) Mert nemcsak az lehet veszélyes, ha a háború folytatja a rossz politikát, csak más eszközökkel, de az is veszélyes lehet, ha a háborút – netán a polgárháborút – folytatja a politika, csak más eszközökkel... Mert ma már ezt is látjuk... (Viszont figyeljük az agykutatók, nem utolsósorban a magyar Knoll József úttörését, ő optimista módon az *agyműködés és ezzel magatartásreflexeink befolyásolhatóságával ígéri* ezen ismert évmilliók szokásrendszerünk, agresszivitásunk egyik formájának megváltoztatóságát.) (Knoll 2010)

5 A genetikai, antropológiai, pszichológiai, valamint az 1990–2004 között futó Human Genom Programhoz kapcsolódó vagy azt összefoglaló irodalomból csak olvasónaplónkból említünk itt néhány munkát: KRAMER (2002, a HGP általános áttekintéséről), VENETIANER (2011, 2012), FERENCZ (2001), C. WERRARD and all. (2001), ZANKL (1998), RIEDLEY (1999) és a már klasszikusnak – réginek, de alapozónak – tekinthető: J. M. LEWIS (1976) *Social Anthropology in Perspectiv*.

II. Egy hipotézis, egyéni kutatási terv hat évre

Az én hatéves programomat a következő hipotézissel – persze a több könyvespolcnyi szakirodalom kötetei közül éppen csak előbújva – így formáltam.

Első tézis: *Európa százéves háborújáról beszélek*. Miért? Mert az 1914-ben háborút előidéző „okok” 1918 után is folyamatosan jelen voltak – így az *európai nemzetállamok* kialakulási folyamata és az Európán kívüli térségekben a *befolyási övezetekért* folyó harc. (Ez utóbbiak miatt bekapcsolva így a háborúba Japánt és az USA-t.) Ezek az okok ugyanazon hatalmak között újabb és újabb robbanásokhoz vezettek, és talán csak napjainkban szűnnek meg. (Ezért beszélek Európa százéves háborújáról és nevezem a háborút „*Európa Nagy Háborújára*”-nak.) *Első szakasza: 1914–1919* közé esik, amely kimondottan területrendezési célokért és befolyási övezetekért folyt. Ezt zárta az 1919–20. évi versailles-i „*békerendszer*”, amely a szélesebben vett Európa három nagy, nemzetek feletti birodalmát bontja nemzetállamokra: az Osztrák–Magyar Monarchiát, a Török Birodalmat és Oroszországot – igaz, annak csak nyugati oldalát számíthatjuk ide. És intézményesíti az atlanti hatalmak világhatalmát. (Ezt a békerendszert, mivel nem bizonyult tartósnak, fegyverszünetnek tartom.) A Nagy Háború *második szakasza 1939–1945* közé tehető. Kezdeti célja a versailles-i nemzetállami rendszer és az államhatárok korrekciója (1938), később (1939) az atlanti fölény megtörése és a nemzetiszocialista „*Új Európa*” programjának megvalósítása. A végén (1945) nagyjából az 1920. évi európai államrendszer és az euroatlanti uralom áll vissza. (Ez a háború már kezdettől világháborúvá szélesedik, és a területszerzésen túl ideológiai jelleget is ölt: a liberális, a nemzetiszocialista és a kommunista ideológiák ütközése.) *A harmadik szakasz 1947–1992* közé esik. (Ezt közkeletű elnevezéssel *hidegháborúnak* nevezem, amely a kezdetektől ideológiai jellegű – a liberális kapitalizmus és a kommunizmus ütközése –, és a végén már planetáris hadszíntérré szélesedik.) *A negyedik szakasz 1990–2013*. (Ez ismét területrendező és fegyveres háború; 1991-től tovább bomlik az 1919–20. évi békék rendje. Ezt a folyamatot Európában lezárja a *nemzetállami rendszer fejlődésének vége, az Európai Unió létrejötte* (1992), majd kiterjeszkedése Északkelet-Európára, a Kárpát-medencére (2004), a Nyugat-Balkánra (2007, 2013). Vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a Török Birodalom és az Orosz Birodalom volt nyugati tartományaira. A Közel-Keleten viszont a háború napjainkban is folytatódik.

Második tézis: Európa Nagy Háborújának nyomán egy új „*világrend*”, vagyis *egy szabályozott „világkormányzás”* kialakítása indul meg. (Ennek szervezeti kiépítése a háború első szakaszának terméke, azóta is folyamatosan fejlődik. Szerintem ma is a világpolitika első számú, „*csendes projekt*”-je. Európa Nagy Háborúja és az „*új világrend*” kialakítása ugyanazon területigazgatási rendszer – a nemzetállamok kifejlődésének és meghaladásának – terméke (1920). A Népszövetség azóta is folyamatosan fejlődik (1945, ENSZ) –, melynek elképzelt „*végpontja*” a planetáris méretű területigazgatási rendszer, a világállam.)

Harmadik tézis: Európa Nagy Háborúja csak az 1850–2013 közötti korszak négy nagy európai (világ) kortényezője közé illesztve értelmezhető és értékelhető. E négy kortényező: 1. az európai nemzetállamok kialakulásának két évszázados története. (Ennek második szakaszáról /1914–2013/ beszélek most.) 2. az ipari-technikai (tudományos) forradalom kibontakozása Európában, majd világméretű kiterjedése. (Erről remélek 2016-ban beszélni.) 3. A keleti és déli földrészek (azaz a fehér emberek szállásterületén kívüli világ) emancipálódásának, az emberi kultúra globális szimbiózisának kibontakozása. (Ez a tematika a 2015. év programjáié.) 4. A Föld (Gaia) mint élőhely változása az elmúlt 170 évben: a Föld helyzetének felismert változása a világűrben, az éghajlat mért módosulásai, a Föld természeti erőforrásainak (energiaforrások, talaj, víz, levegő) kimerülésétől való félelem. (Ez utóbbi tényezőt akár elsőként is említhettem volna, ez volt kutatásaim kiindulópontja, előadtam akadémiai székfoglalóként 2005 áprilisában.)

Most tehát a vitaindító néhány megfontolása.

III.

Folyamatosság 1914–2013 között: európai nemzetállamok kiépülésének második szakasza

Kedves kollégák, a következő 15 percben, amennyi a 20 percből a kötelező célmeghatározás után marad egy névjegy-konferencián, egyetlen hipotézisemet kívánom bemutatni: *miért érdemes az 1914–2014 közötti időszakról mint Európa legújabbkori százéves háborújáról és mint összefüggő folyamatról beszélni.*⁶

Itt most csak két jelentényezőre szeretnék először utalni. Az első: 2013–14-ben, Szerbia uniós jelöltségével lezárul Európában a nemzetállamok kifejlődésének több mint 200 éves folyamata.

Az 1914–2014 közötti évszázadot Európában a nemzetállamok kialakulása második nagy korszakának tartom. (Noha most Ukrajna esete változathatja tavaly őszi diagnózisomat. Lehet, hogy a cári Oroszország felbomlása termékeként először önálló, majd a Szovjetunióhoz csatlakozott, 1992 után pedig ismét önálló Ukrajna nemzetállami fejlődése száz év után sem fejeződött be?) *Második tényező:* az Európai Unió jelenlegi 28 államából 14 tagállam határai, lakosságállománya a nemzetállamok fejlődésének e második szakaszában, az 1914–2013 közötti európai háborús időszakban alakult ki. *Vagyis az EU államainak fele e korszak szülötte.* Tegyük hozzá: ezeken túl az 5 tagjelölt állam (Törökország,

6 Európa Nagy Háborúja és az új világrend kialakulása címmel készített-készülő nagyobb tanulmányomnak a jelen előadás csak egyik vonulatára utal, a nemzetállamok kialakulásának folyamatára, indokolva is előterjesztett hipotézisemet: miért érdemes százéves háborúról beszélni. A nagyobb tanulmány részletesen tárgyalja az ipari-technikai forradalmak, az euroatlanti világon kívüli kultúrák „háborús” történelmét, valamint részletesen bemutatja, miként vezetett a Nagy Háború – már első szakaszának záró éveiben – az „új világrend” elképzelések és az új világrend intézményesítésének különböző elgondolásához.

Szerbia, Montenegró, Macedónia, Izland) *mindegyikének jelenlegi állami státusa vagy határai és lakossági-etnikai összetétele* ugyancsak az 1914–2013 közötti területi átrendeződések eredménye. *Következtetésem: nehezen képzelhető el, hogy ha ma, 2014-ben, az 1914. év centenáriumán szólnunk a háborús korszakok, korszakok vitájáról, ne szerepeljen első helyen a téma: a nagy területi és lakossági átrendeződések újratárgyalása. Állam és nemzet viszonyának témája. Szemfogatás, őszintétlenség volna bármely állam, vagy nemzet történészei részéről, ha éppen e kérdéssel nem foglalkoznának. Saját, még ma sem lezárult konfliktusaink előtörténetével. Szembe kell tehát nézni az európai nemzetállamok kialakulásának egész történetével, 1792-től 2013-ig. És ezen két évszázadon belül a most vizsgált 1914–2013 közötti korszak szerepével. (1. térkép)*

Megújuló ipari-technikai forradalmak

Emlékeztető kézkönyvek adataira: az európai nemzetállamok létrejöttének kezdetét 1792-höz kötjük.⁷ (Tilly, Charles 1975, Schulze, Hagen 1999) Folytatódott

⁷ A könyvtármí irodalomból a szövegben a számomra két – igaz, nem mai – klasszikus, és két eltérő felfogású szerzőt idézek, de a lábjegyzetben kiegészítem azokat a hazai irodalom néhány olvasásra-újraolvasásra ajánlható tanulmányával: DI?SZEGI 1994, KOSÁRY 1989, 1992, NIEDERHAUSER 1997, ORMOS Mária–MAJOROS István 1998, ROMSICS Ignác 2004 és a magam idevonatkozó egyik írásának említésével (GLATZ 1987).

ez a Szent Német–római Birodalom felbontásával 1806-ban, illetve a német birodalom helyén az első nemzetállamok kialakulásával. Hozzáteszem: szerintem mindennek szülője az ipari-technikai forradalom két hulláma, amelyek átalakítják a mindennapi termelési, települési rendszereket és művelődési igényeket. (Kezdődik az angliai évszázaddal 1760–1850 között és folytatódik a kontinentális – a német–francia félszázaddal, az 1850–1910 közötti évtizedekkel.) *Energia* – először gőz, majd villamos energia –, *új anyagok*, az ipari acél, majd elektroncsövek, félvezetők (a mai elektronika feltétele), *új üzemszerű termelésszervezet, közlekedési-helyváltoztatási forradalom, új igazgatási technikák, új településszervezet, közműveltségre* alapozódó új társadalmi mozgások és új közösségszerveződési, *politizálási formák*. (Glatz 1997) A folyamat *tömeglelki mozgatórugója* (szerintünk) a szabadság, az önrendelkezés eszméje: minden nemzet teremtsen saját államot, amely biztosítja az anyanyelvi iskolázást, az *anyanyelvi igazgatást*, a termelésszervezésben, a közösségi életben, így a politikában is, azaz mindenki számára az anyagi és szellemi javakhoz való minél teljesebb *hozzáférést*. Igen, de...

Nemzeti szállásterület és az államigazgatás határai

De... Az európai kontinens településrendszerének egyik sajátossága, hogy a korábbi államigazgatási határok nem esnek egybe a nemzeti szállásterületi határokkal. (Glatz 1992, Kiss Gy. Csaba 1993) Vagyis a nemzetállami határok kiépítése szükségszerűen vezetett *folytonos háborúkhöz*.

Az 1792–2013 közötti folyamatot – mint fentebb erre utaltam – *két szakaszra bontom*.

Az első szakasz időhatárai: 1792–1914, ebben a 120 évben létrejön az első tucat nemzetállam. Mind háborús konfliktusok közepette. Csak emlékeztetőül: Nyugat-Európában a Német (1806), a Balkánon a Török Birodalom megindult bomlásával (1830). Vagyis Franciaország után a németalföldi– észak-európai államokra, majd Olaszországra (1861), Németországra (1871), a Balkánon először Görögországra (1830), majd Romániára, Bulgáriára, Szerbiára (1878) gondolk. A kísérő háborúk e szakaszban még csak helyi konfliktusok.⁸

8 A Balkán – és az észak-európai – történelem újragondolása lehet a következő hat év vitáinak egyik legtöbb újdonságot hozó szakmai vállalkozása. A balkáni népek nemzeté válásának és nemzetállam-teremtésének története még mindig nem szervesült az Európa-történetekbe. Magam is azok közé tartozom, aki az első háború közvetlen kiváltó okát a balkáni szerb– osztrák–magyar konfliktusban látom, tágabb értelemben a Török Birodalom európai hagyatéka feletti osztozkodásban. (Van, aki – Sean MCMEEKIN 2014 – oszmán örökösödési háborúnak nevezi az első világháborút.) Hipotézisem kialakításakor újraolvastam a kiváló Balkán-történeti monográfiákat, amelyek szintén a „százéves folytonosságot” erősítették meg bennem, nem is szólva a Török Birodalom közel-keleti utódállamairól, amelyeknek nemzetállami fejlődése még napjainkban sem zárult le, de az iraki– iráni háború végéig (1988) semmiképpen sem lehetne az 1914-ben (vagy 1912-ben) kezdődött háború befejezéséről beszélni. Alábbiakban felsorolok néhány – nem éppen mai, de a háborús történeti vitákról újraolvasásra javasolható könyvet könyvtáramból: G. STADTMÜLLER (1950, 1976), G. CASTELLAN (1991), K. KASER (1990), Barbara JELAVICH (2000), GLENY, Misa (2000,

A második periódus: az 1914–2013 közötti száz év, az általunk most tárgyalt korszak. Ekkor a régi típusú, nemzetek feletti birodalmak felbomlanak: Délkelet-Európában a *Török Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia*, Kelet-Európában az *Orosz Birodalom*. Abból a bizonyos 28 mai európai uniós tagállamból 14 nemzetállam, amelyről az imént szóltam, ennek a *második államalakulási periódusnak*, 1914–2013-nak a terméke. Ekkor jön létre az északkelet-európai térségben Oroszország összeroppanásával Finnország, Lengyelország, Észtország, Lettország és Litvánia, Ukrajna, majd Fehéroroszország, később Moldávia; az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint a vesztes Németország rovására Lengyelország, Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, jórészt Jugoszlávia és nő nagyra Románia.

1919–1920. Rossz fegyverszünetek társadalmi kihatása: diktatúrák, revansok

De a háború nem zárult le. Igaz, hogy az 1914–18 közötti fegyveres összecsapásokat követi a béke 1919–20-ban (Magda Ádám 2004), amelyet én „*csak*” fegyverszünetnek nevezek. (Egyébként azt, hogy egy háború végén kötött megállapodás hosszú távú „*béke*”, vagy csak „*fegyverszünet*”, azt az időtállósága dönti el.) Megjegyzem: a kortársak, közöttük a később világhírű közgazdász, Keynes már 1919-ben figyelmeztetett, hogy a Németországra erőltetett békeszerződési feltételek teljesíthetetlenek, tehát várható volt a korrekció. (Keynes 1919, 1991)⁹ Nos, ezt az első fegyverszünetet követi az első hidegháborús periódus (1920–1938), majd a *korrekció korszaka* 1938–45 között, amikor már az újraerősödött Németország osztja fel a maga nemzeti-etnikai elvei szerint a már tovatűnt Habsburg Birodalom helyén kialakult világot, természetesen előnyben részesítve önmagát és háborús szövetségeseit: Olaszországot, Magyarországot és a Balkánon Bulgáriát. (2. térkép)

ezt kiemelten), és talán a legmodernebb új szintézist, E. HÖSCH átdolgozott Balkán-szintézisét (2002). A magyarok: NIEDERHAUSER Emil (1976 és 2001), PALOTÁS Emil (2003).

9 Ismeretes a békeszerződés-viták történetéből a közgazdász M. Keynes, az angol békedelegáció szakértőjének állásfoglalása: Németországgal szemben a gazdasági szankciók irreálisan súlyosak, s ahogy tanítványa, aki később Keynes munkáját értő tanulmánnyal ki is adta (R. Lekachman, 1971), mondja: míg Keynes békét akart és a német kapituláció előtt ígért feltételek megadását, addig a győztesek – elsősorban a francia, de az angol sem kevésbé – végül is büntetésből teljesíthetetlen jóvátétellel akarták Németországot örökre lehetetlen helyzetbe hozni. És ismert, igaz, sokat vitatott, hogy Keynes a békeszerződések politikája mögött kimutatta: az Amerikával szembeni eladósodások sodorták a szövetségeket ebbe a tárgyalási pozícióba, mivel azok a német jóvátételből akarták háborús tartozásaikat kifizetni. Ahogy Lekachman kiemeli: „Amit megtagadtak a becsületes weimari demokráciától, azt megadták Adolf Hitlernek és útonállókban meg gyilkosokból álló gyülekező hadának.” 2013. novemberi előadásomban részletesebben kifejtem, miért nem lehetett sem gazdaságilag, sem politikailag „kezelni” a vesztesek államaiban a béke szerződéseket. Gazdasági érveimet elsősorban Berend T. Iván és Ránki György középkelet-európai összefoglaló gazdaságtörténeti kutatásaira építem. (Berend T. Iván, Ránki György 1969 és Ránki 1986) A békeszerződések és a vesztesek viszonyáról szóló könyvtáryi irodalomból szeretnék három munkát külön kiemelni: KIELMANSEGG, Peter, Graf (1980), valamint Hans MOMSEN et. al (1977) és a legújabb irodalomból Werner ABELSHAUSER (2004).

2. térkép – Az első korrekció, 1938-1941

Újabb háborús vereség után újabb fegyverszünet következik 1945–47-ben. (Romsics 2000, 2006) (Tudom, nem szívesen hallják az első háború győztesei a „fegyverszünet” kifejezést „béke” helyett, mert a fogalmi megkülönböztetés eleve magában foglalja – így részemről is –, hogy a háború nem zárult le megnyugtatóan a békerendszernek nevezett szerződéssorral, az nem érinthetetlen, tehát korrigálható.) Azután beszélek az újabb hidegháborús évtizedekről, az 1947–92 közötti évekről, amely után ismét korrekciók következnek, 1990–92 között, sőt a délszláv térségben ez a korrekciós időszak elhúzódik 1999ig. Ebben a *korrekciós időszakban* nyeri el nemzetállamát a mai szlovák, a cseh, a szlovén, a horvát, a szerb nemzet, és a macedónok, montenegróiak.¹⁰

Tehát: *azért beszélek százéves háborúról, mert az egymást követő háborúk egymással szoros kapcsolatban állnak, a háborús célok is jórészt azonosak. Az európai nemzetállamok kialakulásának második százéves szakasza ez. Amelyiket kísérő konfliktusok immáron nem lokálisak, hanem kontinentálisak, majd az 1945 utáni periódusban – a „hidegháborús” szakaszban – a világ egészére szétszóródnak. (Földrajzi értelemben is valami újfajta világháborúvá szélesedik. A háborúk földrajzi kiterjedtsége amúgy is a mindenkori technikai, közlekedési, szállítórendszerek mozgásrádiusának, valamint a fegyverzetek hatósugarának függvénye.) És a százéves háború vége – már 1989-ben is így láttuk többen – majd akkor következik el, ha létrejön egy olyan integratív igazgatási rendszer (az Európai Unió), amely magába foglalja az utóbbi száz év fegyveres konfliktusainak minden térségét, nem utolsósorban a Balkánt, és lehetetlenné teszi az újabb revánsokat, fegyveres átrendezéseket.*

Csak röviden szólok arról – ha lehet egy névjegy-konferencián „érvelni”, nem csak „állítani” –, mi lehet a szakmai haszna az én háborús kutatási programomban a „százéves” elnevezésnek.¹¹ Bizonyítja a százéves folytonosságot önmagában már az is, hogy az ismétlődő fegyveres konfliktusok egy ugyanazon alapelv követéséből következnek: az európai területigazgatási rendszer

10 Nem árt talán ehelyütt is felhívni a magyar rendszerváltást tárgyaló és kutató fiatal kollégák figyelmét: Magyarország rendszerváltás kori történelmét, abban a regionális és nemzeti ellentéteink eredőjét és kihatását a hazai belpolitikára, a kormányzati döntések kényszerére nem lehet megérteni és értékelni a térség egészének áttekintése nélkül. Néhány könyv, melyet a nemzetállamok ezen záró periódusának vázlatához újra- vagy először olvastam: Timothy Garton ASH (1990, 1993), PÁNDI Lajos (1991), Lonnie R. JOHNSON (1996, 2001), Transzformáció (2002), Tony JUDT (2006), SALEWSKI (2000), WIRSCHING (2012).

11 Azt, hogy az elsőnek és a másodiknak nevezett világháborúk között folyamatosság áll fenn, közbeszéd és a publicisztika tárgya volt már a második világháború idején. Mind De Gaulle, mind Churchill megnyilatkozásait idézik a kézikönyvek, amikor ők a „30 éves háborúról” beszéltek. (Ez utóbbinak éppen Sztálinhoz intézett levelében.) A háború után egy ideig – nem utolsósorban francia szerzőknél – használatos volt ez a felfogás. Később – amerikai és német történeti és publicisztikai irodalomban – a harmincéves háború már más értelmezésben bukkan fel: a kommunista és fasiszta (nemzetiszocialista) ideológiák ütközésének fogva fel a második világháborút, hasonlítják azt az 1618–1648. évi katolikus–protestáns harmincéves háborújához. A most kezdődő konferenciasorozatoknak tanulságos historiográfiai vitája lehetne ezen értelmezések leírása és elemzése.

átszabásának szándékával. Mint ahogy a háborús felelőségek megállapítása is csak az egymást követő háborús összecsapások egységben szemléletéből lehet megalapozott. Magam azok közé tartozom, akik – hasonlóan Christopher Clark angol történész sikermonográfiájához (Christopher Clark 2013) – úgy látják, hogy a *háborús felelőségben osztoznia kell történelmileg minden korabeli nagyhatalomnak*. Sőt úgy látom: a felelőség nemcsak a háború kirobbanásában, de a vesztes országokban kialakult *nemzeti és szociális radikális mozgalmak* uralomra jutásában is *megoszlik*. (Beleértve a tömeg- és népiértékekért kimondandó felelőség megoszlását is.) Nehezen vitatható, hogy ezek *megegyezéséért elsősorban a békediktátumok abszurditásait* – és itt nem is elsősorban a jóvátételekre gondolunk – *kell felelőssé tenni*. (A magyarázat természetesen nem értékelés. A magyarázat nem „igazolja”, és főként nem is „menti fel” ezen radikális mozgalmakat.) Én úgy látom: nincs parlamenti választásos demokrácia, amelyben olyan társadalmi-nemzeti és gazdasági sokkhatásokat, amilyeneket például a háborús büntetések hoztak magukkal a vesztes államokban, mindenekelőtt Németországban, Ausztriában és Magyarországon, Bulgáriában, parlamentáris eszközökkel kezelni lehetne.

1920–1938: Ellenségkereső közgondolkodás, tömegérzelmi zaklatottság

Haszna lehet ennek a százéves háborúról alakuló hipotézisnek annyiban is, hogy felhívja a figyelmet a *háború alatti szükségszerű politikai technikák* kihatására a hadviselő államrendszerében, többek között a centralizáló politikai technikának és a végrehajtó hatalom túlsúlyának a megnövekedésére. (Máig ható, elő-előbukkanó lappangó hagyomány!) Merthogy a külső fenyegetettség „megkívánja” az erős államhatalmat. (Pölöskei 1976, Ránki 1986) Amely *végrehajtóhatalom-túlsúlyosság* és centralizált kormányzási technikák a diktatórikus államrendszerek igazgatástechnikai előkészítői voltak a vesztes államokban. És előkészítették a tömegeket lelkileg arra, hogy a fenyegetettség emlegetésével elfogadják, sőt demokratikus módon megválasszák a diktatórikus politikai programok képviselőit.

De a *folymatosság-szemlélet* ugyanígy felhívja a figyelmet a *hadigazdálkodás* kihatására a háborút követő békeidők gazdálkodására, a hadviselő politikai kultúrájára és nem utolsósorban a közgondolkodásra. (A háború és az európai gazdaság összefüggéseit éppen Ránki György kísérelte meg – az 1939–45 közötti háborút elemezve – pontosan leírni, élete utolsó monográfiájában. A háború következményeire, az ismétlődő újjáépítések hektikájának bemutatására már nem maradt ideje. (Ránki 1990)

A háború és az európai tömegtársadalom *közgondolkodásbeli károsodását* az éppen 1918 után kibomló *tömegelektani* Gustav le Bon (1920), McDougall (1920), Trotter (1916) no és nem utolsósorban Freud munkái tárják elénk, de annak a

jelenségnek konkrét történeti elemzése, amikor az ember a szűkebb-tágabb közösségét kollektíven ért sokkoló hatásokra mint a közösség tagja kezd egészen „másként” viselkedni – máig hiányzik.¹² A 20. századi nacionalizmusok történetében beszélünk már a *kölcsönös háborús uszítások*, heccelések hatásáról, de nem figyelünk arra, hogy a *kollektív felelősség* elvének általános elfogadása szintén az első háború történelméhez vezethető vissza: a közgondolkodásban *normatíva* lesz, hogy az ellenséget kollektív negatív tulajdonsággal kell (*szerintünk nem bevallottan*) felruházni, hogy a bakák a fronton meggyőződéssel szűrjék egymást hasba, vagy – a következő háborúban majd – repülőgépekről a pilóták hidegvérrel hajítják végre az ártatlan tízezreket szétperzselő *szőnyegbombázásokat*, nem is beszélve a kollektívumokat megsemmisítő *táborok* működtetéséről és a *népirtásokról*. (Tanulságos vizsgálni a háborús időszakok „*hazafias*” verseit, nótáit, a nemzeti dalkultúra „*szent termékeit*”, amelyekhez a nagyatyáknak oly sok érzelme tapadt. És amelyek valójában a háborúk idején *érzelmi-izgalmi állapotba hozni hivatottak* a halállal szembenező katonákat. No és a hazafias önfeláldozás pátoszával vigasztalni az otthon maradt családtagokat.) (Szabó D. 2004, Wolfgang Reinhard 2004)

Az elmúlt száz esztendő folyamatosságának keresése közben figyelünk arra, ami a legújabb Európa-történeti munkákból is hiányzik európai méretekben – csak a legutóbbi kitűnő Európa-történeteket említve – annak bemutatása is, hogyan alakította ez a százéves folytonos háborús határát szabás, készenlét az új ipari-katonai központok kiépítését, sőt az *európai településrendszerek szerkezetét*, a kontinentális közlekedési folyosókat. Igazítva a földrajzi, nagytáji adottságokhoz jobban megfelelő 1918 előtti rendszert az új *nemzetállamok politikai-igazgatási igényeihez*. (Norman Davis 1994, 2001; Salewski 2000; Ormos–Majoros 1998 stb.) Nem szólva arról, hogy szerintem ez a háborús stratégiákhoz igazodó gazdálkodási szemlélet vezet oda – mint a természet történetével foglalkozó kutató jegyzem ezt meg –, hogy a kontinens *természet-karbantartási* rendszere is jobban igazodott 1914 előtt a korabeli technikai felszerelkezethez, mint ma. (Noha az Európai Unió két évtizedes dicséretre méltó előfeszítései sokban korrigálták már

12 A legtanulságosabb erről az A. Einstein és S. Freud közötti levélváltás 1932-ben. (Albert Einstein és Sigmund Freud, 1932) Einstein a Népszövetség felkérésére a háború elkerülhetőségének néhány tematikai körét foglalta össze és megkereste a pszichológia akkor már nagymesterét ezzel kapcsolatos kérdéseinek megválaszolására. Levelére Freud – kéthónapos gondolkodási idő után – 1932 szeptemberében válaszolt. A levélváltást már korábban kiadta a Népszövetség, világviszhangja a magyarországi bontakozó tömeglélektani irodalomhoz is eljutott. Még tanulságosabb Freudnak a világháború idején írott munkája. (Sigmund FREUD 1915) Olvasmányok a kérdéskörrel: Graham RICHARDS: Race, Racism and Psychology. Towards a reflexive History. 1997. London & New York. Kultúra és pszichológia. (Válogatta és szerkesztette Nguyen Lum Lan ANK és FÜLÖP Márta. Budapest, Osiris, 2004.) Josef RETTNER: Klassik der Psychoanalyse. Hamburg, 2011. — A tömeglélektan fejlődésének – többek között a fent idézett szerzők munkásságát is elhelyezve a tudománytörténetben – nagy ívű áttekintéseként, a könyvpiacra már régen hiány-cikknek számító Pataki Ferenc (PATAKI 1998) munkáját ajánljuk a háborús viták tematikájához olvasmányként.

az 1914 utáni rendszereket. Gondolok itt vízgazdálkodásra, környezetgazdálkodásra és általában az európai regionalizmus fejlesztésére.)¹³

IV.

A létező nemzetállami rendszer időtállósága, modernizálása

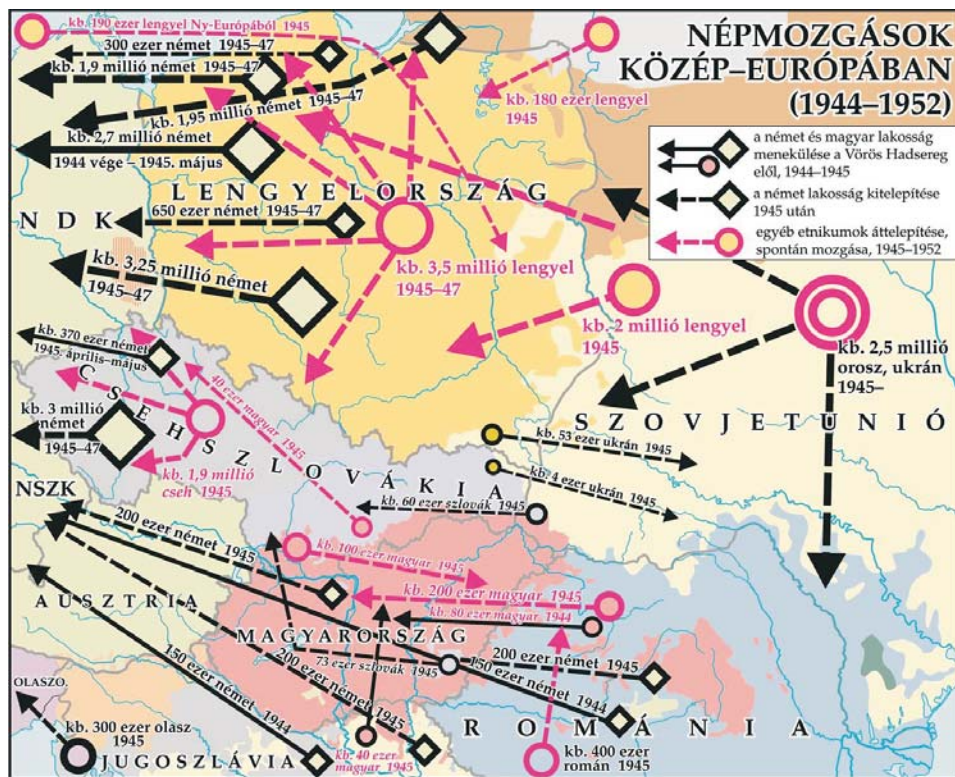
Igen tanulságos lehet a százéves háborús-hidegháborús periódusok kronológiai *egységben tárgyalása* abból a nézőpontból is, hogy mennyiben bizonyult *időtálló*-nak az *európai nemzetállami rendszer*? Megérte a kiépítéséért vívott nagy háború?... Mi az, ami e rendszerben a maradandó, és mi az, ami elvethető.

Jövő: lokális képviselet, kultúrnemzet

1792-től máig nézve e folyamatot, de különösen az utóbbi száz esztendő, én úgy látom: indokolt marad az elmúlt száz esztendőben kialakult területigazgatási rendszer valamilyen formája, mert szükséges, hogy a *lokális közösségek megfogalmazzák, képviseljék a maguk lokális érdekeit. És ennek az érdekérvényesítésnek adekvát intézménye a nemzetállam.* De kevesen tagadják: ezt a „*nemzetállam-modellt*” modernizálni kell, át kell építeni, felbontva a 19. századi teoretikusok által lerakott alapjait is. E 21. századi programhoz tanulságos ezen állammodell-építkezés régi alapelveinek – amelyek a háborús célokban sűrítve érhetőek tetten – újra-vizsgálása. Mindenekelőtt a háborúk során megerősödött *hatalmi funkciók* határozott leépítése és a *szolgáltató funkciók* erősítése. Nem is szólva az elzárkózásra hajlamos nemzetállami politikai intézmények visszafejlesztéséről, amelyek az emberi szabadságjogok korlátozásának eszközei, egyúttal az anyagi és szellemi javak szabad mozgásának gátjai. (A kelet-európai térségben szívesen alkalmazott eszköztárai a legjobb szándékú „*rendteremtési*” akcióknak.)

Csoportosíthatjuk a tényeket a 19. századi nemzetállam- modell sorozatos csődjének okairól, következményeiről. (Kosáry 1990) Itt most csak az imént kiemelt összefüggésre, *nemzet és állam* viszonyára utalunk. Ismételjük: az európai kontinensen a nemzetek szállásterülete és a területigazgatási rendszerek (állam)határai soha nem fedték egymást. (Az sem aratott sikert, hogy évek óta bizonygatjuk: az etnikai és területigazgatási határok térségünkben még mindig 1938–42 között álltak egymáshoz legközelebb. Mert a múltat újraélni akaró mai harcosoknak egyik oldalon ez „*kevés*”, másik oldalon „*sok*” volt, ma is az.) És az erőszakos határtologatások (1918–45), majd az „*etnikai tisztogatások*”, azután a

13 A magyar nyelvű természet- és vízgazdálkodási, valamint település- és közlekedésfejlesztési irodalom – nem utolsósorban az MTA 1996–2010 közötti nemzeti stratégiai kutatási programjának részeként – adtak lehetőséget a térségben a nemzetállamok kora előtti és mai helyzet összehasonlítására. A tanulmányok összegezése még várat magára, ez is lehetne a következő hatéves vitasorozat valamelyik darabjának tárgya. Vö. erre: ANDRÁSFALVY et al. (2000), SOMLYYDY et al. (2002), FÜLEKY et al. (2004), MAGYAR et al. (2005), ENYEDI (2000).

3. térkép – Népmozgások, 1944–1952

kitelepítések (1946–47), ezt követően trükkös elnemzetietlenítések (1920-tól máig) mai mércével elfogadhatatlanok (etnikai alapú személyes jog- és vagyonszerzés korlátozása – 1938–47 – vagy az államigazgatási területbeosztásban az elnemzetietlenítés szempontjainak érvényesítése 1945-től máig). (3. térkép)

Más megfontolás, kérdésként: vajon miért irtózik a fiatal politikusergeneráció annak tudomásulvételétől: a kétféle (*nemzeti és területigazgatási*) határ különbözhet, sőt az Európai Unió belül nyugodtan különválhat. Az EU-n belül a nemzetállami, állampolgári identitás kevésbé fontos, mint a *nemzeti identitás*. Egy *európai világpolgár* elvben bármely államban szabadon élheti meg nemzeti (vagy egyéb) identitását. A nemzetek nem mint „államnemzetek”, hanem *mint kultúr-nemzetek* fogják megélni a 21. századot. (Akkor is, ha Kelet-Európa egyes államaiban tovább él az elnemzetlenítés politikai programja.) Ezért beszélünk arról: a százéves háború nagy tanulsága: *Európában a kultúr-nemzeti lét intézményeit kell erősíteni.* (Glatz, 1988 Anyanyelv és idegennyelv-kultúra, iskolarendszer stb.) A művelődési a nemzetépítés tárcája. És az emberi jogok azonosságainak tárcája, ha kell, az egyoldalú állampolgári jogok rovására. (Amely állampolgári identitás egyeduralma a jogban, a közgondolkodásban a százéves háború, a nemzet-államok korának és háborúinak jellegzetes terméke.)

A nemzeti kisebbségek múltja és jövője

Végül beszélni kell arról is: mit tudott kezdeni a Nagy Háború, a nemzetállam-építés kora a területén élő kisebbségi nemzetekkel, amelyeket először elnemzetleníteni, majd 1945–47 között kitelepíteni akart. A rendszer nemcsak egyik gazdasági és igazgatás-átrendezési válságból csúszott a másikba, hanem szükségszerűen jutott egyik nemzeti konfliktusból a másikba. (Glatz 1992) Egyik rosszabbnak bizonyult, mint a másik. (Glatz 2007) Pedig az „első” háború lezárásának igazán hasznos újítása – *a nemzetközi kisebbségvédelem intézményrendszere* – igyekezett ezt a régi nemzetállami modellhibát kiküszöbölni. (Zeidler, 2008) És az egyik modellhiba: a nemzeti anyanyelv teljes körű használatának korlátozása. Mert: a modern nemzetállam 21. századi modellje csak az lehet, amely nemcsak az állam minden polgárának, gazdasági-szellemi vállalkozásának szabadságát biztosítja, hanem szűkebb hazájában az anyanyelven érvényesülés lehetőségét is. Ez nem egyszerűen érzelmi, kulturális, de *szociális követelmény* is (Glatz, 1987). Aki nem iskolázódhat fiatal korától a gazdasági és szellemi világpiacon, vagy aki nem iskolázódhat otthon teljes anyanyelvi iskolarendszerben, az születése pillanatában szociális hátrányba kerül a világpiacon és otthon. És – vizsgálva különösen a „száz év” utolsó negyedszázadát (1989–2014) – fel kell tenni azt a kérdést is: vajon mennyire találta meg az Európai Unió az integrációs eszközöket, amelyek a régi típusú nemzetállam rossz alapelveit feltörhetik. És most már nemcsak az 1920–38–42, vagy 1945 utáni államhatárok újra- és újraszabásaira gondolok, hanem az 1914 előtti francia, brit vagy spanyolországi kisebbségekre is.¹⁴

Nézzük csak a nemzeti kisebbségek esetét, az európai államok és nemzetek statisztikai adatsorát e szempontból! Az EU területén élő, számításunk szerint

14 A következő hat év egyik gyümölcsöző vitája lehet a nemzeti önrendelkezés elvének pontos elmélettörténeti tárgyalása. Európa átrendezésének ezen elvét a nemzetközi szakirodalom az amerikai elnök, Wilson nevéhez (1916–1918) köti. Szinte teljesen feledésbe merült, hogy az európai politikában hangos vita zajlott le a szociáldemokrata mozgalmon belül már 1912-ben (Basel) a nemzeti önrendelkezési jogról, mint európai rendezési elvről, s hogy ez a vita a háború idején tovább folyt, nem utolsósorban Lenin volt az, aki a doktriner német szociáldemokratákkal szemben erre az elvi alapra helyezkedett. Mint ahogy az is feledésbe merülni látszik, hogy ennek az elvnek az érvényesítésével nyerte meg Lenin Oroszország bomlása idején a kulcshelyzetben lévő ukránokat (parasztokat), megígérve az ukrán önrendelkezést, s hogy a későbbi Szovjetunió berendezkedésében a centralizációval szemben a szövetségi elvek érvényesítése is ezekre az 1912 utáni, európai szociáldemokrata vitákra vezethető vissza. És nem kerülhető meg az sem, hogy a szociáldemokraták a három vesztes államban: Németországban, Ausztriában és Magyarországon rövidebb-hosszabb időre meghatározó politikai tényezők lettek. Kétséges, hogy a nemzeti önrendelkezési jogról Wilson nyilatkozataiból hallottak volna először. A magyar állam bomlási folyamatában sem mellőzhető nemzetközi tényező ez... Ma már látjuk természetesen a nemzetek önrendelkezési jogáról vallott elvek kétarcúságát, látjuk, hogy Európa etnikai alapú átrendezésének elve a két háború között milyen társadalompolitikai rendszerekhez, illetve politikai irányzatokhoz (pl. nemzetiszocialista) vezethető. És ma már más tényezők határozzák meg a nemzetállamok jövőjéről kialakuló véleménykülönbségeket a nemzetközi szakirodalomban. Vö. erre többek között: P. KENNEDY (1997), Schulze (1999), PELINKA (2011), E. HOBBSAWM (1994, 1998) munkáit.

4. térkép
A romák Európában

26+8 nemzet – az 1 millió létszámú nemzeti-etnikai közösségeket számítjuk ide – közül 26-nak van saját állama és 8 olyan nemzeti közösség – katalánok 10, romák 8–9, (4. térkép) okcitánok 2, arabok 5, flamand 6, török 6,5, orosz 1,5, pakisztáni 1,2 millió –, akiknek nincs még nemzetállamuk, vagy nemzetállamuk az EU határain kívül fekszik (mint a törököknek, araboknak, oroszoknak). A magyarok sajátos helyzetben vannak, mert tagállam ugyan a nemzetállamuk, de ők más államokban is élnek nemzeti kisebbségekként.

És ezek csak az ún. történelmi kisebbségek... De ne feledjük: ma már számolni kell a kisebbségek új típusával, az ún. *migrációs kisebbségekkel*, amelyeket az új népmozgás, korunk egyik legfeltűnőbb demográfiai jelensége hoz létre. (Bade 2002) (5. térkép) Azután már más kérdés: miként tudja az ún. nemzetállam kezelni a migrációs kisebbségek keltette szociális és kulturális feszültsé-

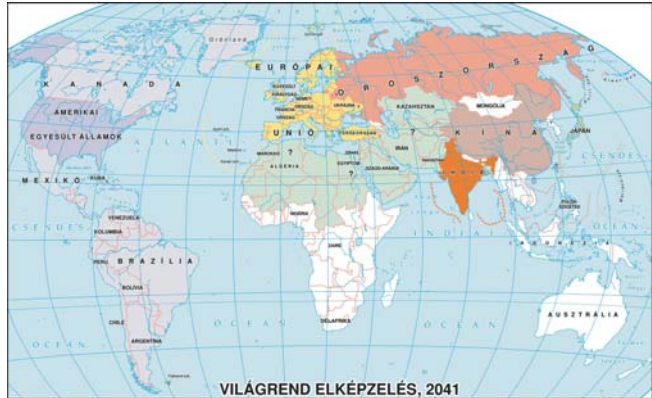
5. térkép
Európai nemzeti kisebbségek

geket? Az idézett statisztikák is mutatják az Európán kívüli térségekből Európába áramló munkavállalók növekvő tömegeit. (Mi Magyarországon nem érezzük még, mert munkaerőigényünket a szomszédos országok magyarsága köréből „fedezzük”.) A nagy éghajlati váltások, a víz- és élelemhiány veszélyének nyomasztó volta az Európán kívüli társadalmakban, az ottani instabilitás, túlnépesedés feltartóztathatatlan déli tömegeket indított el az utóbbi két évtizedben Észak-Amerika és Európa irányába. És ezt – megítélésem szerint – nem lehet csak a nagy szövetségi rendszerek szintjén (sem az USA-ban, sem Kínában, sem Európában) kezelni, hanem csakis a lokális igazgatási egység keretében – Európában a nemzetállamok –, szintjén. A régi nemzetállami modell korszerűsítésével.

V.

Világrend-kilátások. Nemzetállam, regionális integrációk, planetáris szövetségi államszervezet?

Hogy merre vezetnek a további utak a nemzetállamok modernizálásában? Hogy milyen irányt vesz a kialakuló új világrend? (Ez is az első háború utolsó éveinek törekvése volt: új világrendet, sőt új világállamot építeni, amelyik elkerülhetővé teheti a háborút, és világméretű szabályozást hoz az

6. térkép – Világrend-elképzelés

emberi jogok, a gazdálkodás terén is.¹⁵⁾ Nos, hogy miként lehet a nemzetállamokat az új világrendben modernizálni, hogy a most alakuló planetáris igazgatási rendszer legkisebb, de hatékony lokális egységei lehessenek? Erre vannak elképzelések, magam is tucatnyit ismerek. Magamnak a 100. születésnapomon, 2041-ben a következő igazgatási világrendet tudok elképzelni: a regionális szövetségi államrendszerekbe tömörült nemzetállamok rendjét, ahol a nemzet elsősorban kulturális és nem politikai entitás... (6. térkép) Hogy a végrehajtható hatalmi jogosítványokból mennyit adjon át a nemzetállam a szövetségi államrendszereknek – amilyen ma

15 Az új világrend – és ennek részeként az Európa-tervekre kialakított elképzelések – történelmének tárgyalása az Europa Institut Budapest jövő évi tervében szerepel. A politológiai, természetgazdálkodási-környezettörténelmi, éghajlat- és vízgazdálkodás-történelmi információ és antropológia-történelmi tematikák, valamint a legismertebb szerzők FUKUYAMA (2003), BRZEZINSKI (2013), LOVELOCK (2006), KAHN, P. Ward (2010), HUNTINGTON (1998), Chr. CHASE-DUNN (2005) stb. munkássága szerepel a tervekben.

már az USA vagy az EU, vagy ilyennek emlegetjük Kínát, Indiát, Oroszországot –, az még napi viták tárgya.

Hogy így lesz, vagy másként? Többek között ezért is kell e vitákat történelmi perspektívába, de legalább 1914-ig visszaporozkálva nekünk, történészeknek felvállalni. Mert ez a mi szakmánk közhaszna... És bennünket még szó-rakoztat is...

Bibliográfia

(A „Háborús olvasónaplóm 2013–2014” alapján)

ABELSHAUSER, Werner (2011): *Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Von 1945 bis zur Gegenwart*. München. Beck, 2011.

ÁDÁM György (2002): *Az emberi elme színe és fonákja*. Budapest, 2002.

ÁDÁM, Magda (2004): *The Versailles System and Central Europe*. – Variorum. Ashgate 2004. United Kingdom and USA, 383 p.

ANDRÁSFALVY at all. (2003): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. (Szerk.: ANDRÁSFALVY Bertalan és VARGYAS Gábor) L’Harmattan–PE Néprajz– Kulturális Antropológia Tanszék, 2003

Az első világháború kezdetének centenáriumával kapcsolatos előkészületek. (MKM Feljegyzés 2012. november 26.)

BADE, Klaus J. (2002): *Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. C. H. Beck, München, 2002. 510 p. (Erste Auflage 2002.)

BADE et. al. (2010): *Enzyklopädie. Migration in Europa. Vom 17 Jhrt bis zur Gegenwart*. Klaus J. BADE, P. L. EMMER, L. LUCASSEN, J. OLTHMER. München 2010. (Első: 2007.)

BEREND–RÁNKI (1969): BEREND T. Iván–RÁNKI György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 415 p.

BERGHAHN, Volker R (2003): *Der erste Weltkrieg*. Beck, München, 2003.

BIHL, Wolfdieter (2010): *Der erste Weltkrieg 1914–1918*. Böhlau, Wien, 2010.

BRUNNER, Georg (2002): *Die Minderheitenpolitik der europäischen Union und die national-staatlichen Gesetzgebung*. Begegnungen. Band 14. 2002, 183–197 p.

BRZEZINSKI, Zbigniew (1999): *A nagy sakktábla*. Európa, Budapest, 1999. 314 p. (Eredeti 1997.)

BRZEZINSKI, Zbigniew (2013): *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2013. 297 p. (Eredeti 2012.)

CASTELLAN, George (1974): *Lélektan és történelem*. Történelmi Szemle, 1974/1–2. sz.

CASTELLAN, Georges (1991): *Histoire des Balkans: XIVe-XXe siècle*. 1991. 643 p.

CHASE, Christopher – ANDERSON, E. N. and DUNN (eds.) (2005): *The Historical Evolution of World-Systems*. Palgrave, London, 2005.

CLARK, Christopher (2013): *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*. Deutsche Verlagsanstalt, 2013. 895 p. (Eredeti: *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. London, 2012.)

CONRAD, C. und KOCKA, J. (2001): *Staatsbürgerschaft in Europa. Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten*. Hrsg. C. CONRAD und J. KOCKA. Hamburg, 2001.

CSÁNYI Vilmos (1988): *Evolúciós rendszerek. Az evolúció általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 1988. 280 p.

CSIKÓS-NAGY, Béla (2005): *Economics in the Era of Globalization*. Begegnungen. Band 23. (Ed. Ferenc GLATZ) Europa Institut Budapest, Budapest, 2005. 561 p.

- DAVIS, Norman (1994, 2001): *Európa története*. Osiris, Budapest, 2001. (Angol eredeti 1994) 1326 p. //1991-ig//
- DIAMOND, Jarred (2002): *A harmadik csimpánz felemelkedése és bukása*. Typotex, Budapest, 2002. (Angol 1992.)
- DIÓSZEGI István (1994): *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História–MTA TTI, Budapest, 1994. (História könyvtár, Szerk.: Glatz Ferenc)
- Draft International (2012): *Declaration on the Commemoration of the First World War*. 2012. november 6.
- EINSTEIN, Albert–FREUD, Sigmund (1932): *Háború, de miért*. Iszak Aszimov esszéjével. Glória, Budapest, 1998. 66 p.
- ENYEDI György (2000): *A területfejlesztés tudományos megalapozása*. Ezredforduló, 2000/4:15–20. p.
- Európai testvérháború* (2014): (Szerk.: MARKÓ György, SCHMIDT Mária.) Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, Budapest, 2014. 335 p.
- FERENCZ Antal (2001): *A bioetika alapjai*. Szent István Társulat, Budapest 2001. 312 p.
- FERGUSON, Niall (2008): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scholar, Budapest, 2008. (angol 2006.)
- FEROZ, Ahmad (2003, 2005): *Geschichte der Türkei*. Magnus, Essen, 2005. 237 p. (Eredetileg, angol: Oxford, England, 2003) //Részletes kronológiával//
- FISCHER, Fritz (1987): *Krieg der Illusionen. Die Deutsche Politik von 1911–1914*. Droste, 1987.
- FREUD, Sigmund (1915): *Időszerű gondolatok háborúról*. In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Budapest, 1995. 159–184 p.
- FUKUYAMA, Francis (2003): *Poszthumán jövőnk. A biotechnológiai forradalom következményei*. Európa, Budapest, 2003. 341 p. (Eredeti 2002-ben, New York)
- FUKUYAMA, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, Budapest, 1994. 600 p.
- FÜLEKY at all. (2004): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban*. (Szerk: FÜLEKY György.) Gödöllő, 2004.
- GARTON ASH, Timothy (1993): *Im Name Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent*. Hanser, München, Wien, 1993. (Angolból fordítva.)
- GARTON ASH, Timothy (1990, 1993): *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Vintage Books, New York, 1993. 165 p. (Első kiadás 1990.)
- GEISS, Imanuel (1990): *Der lange Weg in die Katastrophe. Die Vorgeschichte des ersten Weltkrieges 1815–1914*. Piper, München, 1990 (1996)
- GLATZ Ferenc (1978): *Trianon és a magyar történettudomány*. Történelmi Szemle, 1978
- GLATZ Ferenc (1987): *Nemzet, állammemzet, kultúrnemzet*. (In. Magyarok a Kárpát-medencében.) História könyvek, Pallas, 334 p. História, 1987/4. sz.
- GLATZ Ferenc (1992): *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. 62 p. História Plusz, Budapest, 1992. Európa Intézet, MTA TTI. (Ugyanez angolul, németül)
- GLATZ, Ferenc (1997): *Scientific and Technological Revolution – and the Small Nations*. IN: *Die Kleine Nationen in Europa*. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Bd. 4. 1997. 11–24. p.
- GLATZ, Ferenc (1997): *Die kleinen Nationen in Europa*. Begegnungen. Band 4. (F. GLATZ, Á. GÖNCZ, G. JESZENSZKY, D. KOSÁRY, E. NIEDERHAUSER, A. RIKLIN, A. SUPPAN, Z. SZÁSZ) Europa Institut Budapest, Budapest, 163 p.

- GLATZ, Ferenc (2002): *Im Interesse der Kulturelle Diversitat Europas*. Begegnungen. Band 14. 2002, 11–14. p.
- GLATZ Ferenc (ed.) (2007, 2008, 2009): *The European Union, the Balkan Region and Hungary*. Volume I. II. III. Begegnungen. Band. 27., 28., 29. Budapest, 2007, 2008, 2009. 215 p., 266 p., 245. p.
- GLATZ Ferenc (2011): *Megbékélés, de hogyan?* História 2011/1–2. sz.
- GLATZ Ferenc (2013): *Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés / Hungarians and Serbs. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation 1918–2012*. (Szerk./ed. by GLATZ Ferenc.) MTA BTK, Budapest, 2013. 509 p.
- GLENNY, Misha (2000): *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers*. Granta Books, London, 2000, 726 p. (First Edition 1999.)
- HÁMORI József (1999): *Az emberi agy aszimmetriái*. Dialóg Campus, 136 p.
- HOBSBAWN, E. J. (1998): *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. 1914–1991*. Pannonica, Budapest, 1998. 568 p. //Benne rendkívül széleskörű bibliográfia// (Eredeti: 1994.)
- HÖSCH, Edgar (2002): *Geschichte der Balkan-Länder, von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Beck, München, 2002. 654. p
- HUNTINGTON, Samuel P. (2002): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest, 2002. 646 p. (Eredeti The Clash of Civilisations and the Remaking of the World Order. 1998.)
- JELAVICH, Barbara (2000): *A Balkán története 1–2. kötet (18–19. század és 20. század)* Osiris, Budapest, 2000. 344–409. p. //Tankönyvszerű remek áttekintés//
- JOHNSON, Lonnie R. (1996): *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*. New York–Oxford, 1996. 339 p. /1990-ig/
- JOHNSON, Lonnie R. (2001): *Forradalom után Közép-Európában 1989–1994*. História, 2001/9–10:5–15 p.
- JUDT, Tony (2006): *Postwar. A History of Europe since 1945*. The Pinguin, 2006. USA–United Kingdom. /Németül: Geschichte Europas von 1945 bis zur Gegenwart. Hanser, München–Wien, 2006.
- KAMPIS György (2002): *Humán genom program*. Magyar Tudomány, 2002/5.
- KASER, Karl (1990): *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Böhlau, 1990. 308 p.
- KENNEDY, Paul (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági és katonai konfliktusok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 637 p. (Eredeti 1989.)
- KENNEDY, Paul (1997): *A XXI. század küszöbén*. Napvilág, Budapest, 1997. 403 p. (Eredeti 1993.)
- KEYNES, J. M (1919): *A békeszerződés gazdasági következményei*. Robert LEKACHMAN bevezető tanulmányával. Európa, Budapest, 1991. 314 p. (Eredeti megjelent 1920, írta 1919-ben, Lekachman kiadása 1971.)
- KIELMANSEGG, Peter Graf (1980): *Deutschland und der erste Weltkrieg*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1980.
- KISS Gy. Csaba (1993): *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Pesti Szalon, Budapest, 1993. 326 p.
- KNOLL József (2010): *Az emberiség jövője. A társadalomteremtő agykérgi mechanizmusok elemzésére épített jövőkép*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2010. 329 p.
- Kormányhatározat (2012): 1472/2012 (X. 29) az Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság létrehozásáról
- Kormányhatározat (2013) 1182/2013 (IV. 5.) a Programbizottság létrehozásáról

- KOSÁRY Domokos (1982): *Nemzeti problémák az 1848 előtti Magyarországon*. História, 1982/4–5. sz.
- KOSÁRY Domokos (1989): *Nemzeti fejlődés, művelődés és európai politika* (Szerk. és az Előszót írta: Glatz Ferenc) MTA TTI, Budapest, 1989.
- KOSÁRY Domokos (1992): *A kis nemzetek és Európa*. História, 1992/7. sz.
- KOSÁRY, Domokos (1997): *Der Nationalstaat und seine Zukunft*. Begegnungen. Bd. 4. 1997. 25–37 p.
- LE BON, Gustav (1920): *A tömegek lélektana* 2. kiadás
- LENDVAI, Paul (2002): *Das Problem der Identität in einem zusammenwachsenden Europa*. Begegnungen. Bd. 14. 2002. 24–31 p.
- LEWIS, J. M. (1976): *Social Antropology in Perspectiv*. Piguin Books, 1976.
- LORENZ, Konrad: *Az agresszió* (1983), magyarul 1994 és 2000. Cartafalius, Budapest, 2000.
- LOTH, Wilfried (2013): *Helmuth Kohl und die Währungsunion*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 2013/4., 467 p.
- LOVELOCK, James (2006): *The Revange of Gaia. Why the Earth is Figting Back – and How We Can Still Save Humanity*. Penguin, London–New York–Toronto... etc, 2006. 1776 p.
- MAGYAR István (2005): *Közlekedés és globalizáció*. (Összeáll.: MAGYAR István.) Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, 2005.
- MAPPÆ Mundi (2003). *Humans and their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps and Models*. Eds: VRIES, Bert de–GOUDSBLOM, Johan. Amsterdam, 2003.
- MCDOUGALL (1920): *The Group Mind*. Cambridge, 1920.
- MOMSEN, Hans Hrsg. et. al. (1977): *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik*. (Hrg. Hans MOMMSEN, Dietmar PETZINA, Bernd WEISBROD.) I–II. Droste, Düsseldorf (1974). 1977. 1017 p.
- NGUYEN-FÜLÖP (2004): *Kultúra és pszichológia*. (Válogatta és szerkesztette NGUYEN Lum Lan Ank és FÜLÖP Márta.) Osiris, Budapest, 2004.
- NIEDERHAUSER Emil (1997): *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 385 p.
- NIEDERHAUSER, Emil (1997): *Peoples and Nations in the Habsburger Monarchy*. Begegnungen. Bd. 4. 1997. 77–83. p.
- NIEDERHAUSER Emil (2001): *Kelet-Európa története*. História–MTA TTI, Budapest, 2001. 360 p.
- OPITZ, Peter J. (2010): *Der globale Marsch. Flucht und Migration als Weltproblem*. 1997. 345 p. Becksche Reihe 1210.
- ORMOS Mária–MAJOROS István (1998): *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris, Budapest, 1998. (2003) 500 p.
- PALOTÁS Emil (2003): *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Budapest, 2003.
- PÁNDI Lajos (1991): *A kelet-európai diktatúrák bukása*. JATE Kiadó, Szeged, 1991. 654 p.
- PATAKI Ferenc (1998): *A tömegek évszázada*. Osiris, Budapest, 1998. 206 p.
- PELIKAN, Anton (2011): *Europa. Ein Pladoyer*. Braumüller, Wien, 2011. 204 p.
- PÖLÖSKEI Ferenc (1987): *A dualista Magyarország államrendszere és továbbélése*. MTA TTI, Budapest, 1987.
- RÁNKI György (1986): *Állam és társadalom a két világháború közötti Közép-Kelet-Európában*. MTA TTI, Budapest, 1986.
- RÁNKI György (1986): *Nemzeti sérelemből jobboldali radikalizmus*. História, 1986/1. sz.

- RÁNKI György (1990): *A II. világháború gazdaságtörténete*. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 1990. 323 p.
- RÁNKI György, PÖLÖSKEI Ferenc et al. (1986): *A közép- és délkelet-európai államok a két világháború között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- RAUCHSTEINER, Manfred (2013): *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger Monarchie*. Böhlau, Wien, 2013.
- REINHARD, Wolfgang (2004): *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*. Beck, München, 2004. 718 p.
- RETTNER, Josef (2011): *Klassik der Psychoanalyse*. Hamburg, 2011.
- RICHARDS, Graham (1997): *Race, Racism and Psychology. Towards a reflexive History*. London & New York, 1997.
- RIDLEY, Matt (1999): *Genom. The Autobiography of a Species in 23 chapters*. New York, 1999. 38–53., 107–121. p.
- ROMSICS Ignác (1998, 2004): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág, Budapest, 1998. 2004². 419. p.
- ROMSICS Ignác (2000): *Békecsinálók 1947*. História 2000/4. sz.
- ROMSICS Ignác (2006): *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris, Budapest, 2006. 280 p.
- SALEWSKI, Michael (2000): *Geschichte Europas. (Staaten und Nationen von der Antike bis zur Gegenwart)*. Beck, München, 2000. 1146 p.
- SCHULZE, Hagen (1999): *Staat und Nationen in der Europäischen Geschichte*. Beck, München, 1999 (erste 1995.)
- SIMAI, Mihály (1994, 2005): *The Future of Global Governance*. (United Nation Institut of Peace Press) Washington, 402 p.
- SOMLYÓDY at all.(2002): *A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései*. (Szerk.: SOMLYÓDY László), Budapest, 2002.
- STADTMÜLLER, Georg (1950, 1976): *Geschichte Südosteuropas*. 1950, 1976
- STONE, Norman: *World War One. – A short history*. United Kingdom (Penguin) USA, (2007, 2009.) 226 p.
- SUPPAN, Arnold (1997): *Jugoslawien 1918–1991*. Begegnungen. Bd. 4. 1997. 95–99. p
- SZABÓ Dániel (szerk.) (2009): *Az első világháború. (Nemzet és emlékezet)* Osiris, Budapest, 2009. 838 p.
- TILLY, Charles (1975): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton and London, 1975.
- Transformaciji* (2002): *Transformaciji 90-ich godov*. In: Centralno-voztocsnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka. Tom Tretij. Csaszt I-II. Moszkva, Nauka. 2002. 460–462 p.
- TROTTER, Wilfred (1916): *Instincts of the Herd in Peace and War*. London, 1916.
- WARD, C. and all. (2001): WARD, Colleen–BOCHNER, Stephen– FURNHAM, Adrian: *The Psychology of culture shock*. Routledge, 2001. 384 p. (Second edition)
- VENETIANER Pál (2011): *Létezik-e a tagolt emberi beszéd képességéért felelős gén?* Magyar Tudomány, 2011/8.
- VENETIANER Pál (2012): *Az emberi genom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012. 140 p.
- WEIDENFELD, Werner (2006): *Partners at Odds. The Future of Transatlantic Relations. Options for a New Beginning*. Gütersloh, 2006.
- WIRSCHING, Andreas (2012): *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit*. Beck, München, 2012. 487 p.
- ZANKL, Heinrich (1998): *Genetik Bech „Wissen“*. München, (1998) 2003. 111 p.
- ZEIDLER Miklós (szerk.) (2008): *Trianon és emlékezet*. Osiris, Budapest, 2008.